

Sachsenspiegel eller åbenbaret lov

Hvad i Moseloven er ifølge Luther etisk forpligtende for kristne i dag - og hvorfor er det forpligtende?¹

Kurt Christensen
Menighedsfakultetet, Aarhus
kc@menighedsfakultetet.dk

Reference: Kurt Christensen, "Sachsenspiegel eller åbenbaret lov. Hvad i Moseloven er ifølge Luther etisk forpligtende for kristne i dag – og hvorfor er det forpligtende?" *SEE-J Hiphil* 1 [http://www.see-j.net/hiphil] (2004). Læst 9. september 2004.

Indledning, tese og metode

Det er blevet hævdet, at Paulus' lovforståelse er det mest komplicerede tema inden for den paulinske teologi.² Jeg ved ikke, om noget tilsvarende er blevet påstået vedrørende Luthers lovforståelse. Men helt enkel er den nu ikke. Gerhard Ebeling siger et sted i sin bog *Luther. En indføring i hans tenkning*, at "evangeliet er noe entydig, loven derimot er noe tvetydig."³ og sigter hermed primært til Luthers lære om lovens to brug, *duplex usus legis*, den borgerlige brug (*usus civilis*) og den åndelige brug (*usus theologicus*), en sontring, som i øvrigt ifølge Ebeling er skabt af Luther.⁴ En beslægtet problemstilling drejer sig om, hvor vidt Luther i realiteten opererer med en lovens tredje brug, en *tertius usus legis in renatis*, hvilket jeg personligt er usikker på. Denne sontring mellem lovens brug er i høj grad relevant for vort emne. Spørgsmålet om, hvad i Moseloven der er etisk forpligtende, må nemlig siges at henhøre under lovens første brug (henholdsvis den tredje brug). Men, som det vil fremgå af det følgende, der findes ud over spørgsmålet om lovens forskellige brug adskillige andre komplicerede sider ved Luthers lovopfattelse.

Centrum i Luthers teologiske tænkning er imidlertid slet ikke etikken og forståelsen af loven, men spørgsmålet om, hvordan et menneske bliver retfærdigt for Gud. Men i den forbindelse kommer etikken og loven så alligevel ind i billedet, blandt andet i form af spørgsmålet om den rette forståelse af tro og liv. Er det de gode gerninger, som udvirker, at man bliver et godt kristent menneske, eller er det tværtimod det retfærdiggjorte menneske, som gør gode gerninger. Luther mener som bekendt det sidste. Det betyder, at den lutherske etik set fra én synsvinkel kan siges hovedsagelig at have drejet sig om én problemkreds, nemlig om læren om de gode gerninger og deres motiver.⁵ Denne synsvinkel vil vi imidlertid ikke anlægge, men derimod vende os til en anden væsentlig problemstilling i forbindelse med Luthers lovopfattelse.

Det problem, som overskriften: "Sachsenspiegel eller åbenbaret lov" signalerer, drejer sig om, hvorvidt Moseloven ifølge Martin Luther i sin helhed er Guds åbenbarede lov, som - må man forudsætte - derfor har gyldighed for alle mennesker til alle tider, eller i det mindste for

¹ Foredrag på Tværfaglig Etikkonference på Dansk Bibel-Institut d. 18.-19. september 2003 under hovedtemaet: *Moseloven tidsbestemt eller varig gyldig?*

² Stuhlmacher, *Biblische Theologie des Neuen Testaments* bd 1 s. 253. Jf. Stuhlmacher, *Das Gesetz als Thema biblischer Theologie* s. 157.

³ Ebeling, *Luther. En indføring i hans tenkning* s. 102. jf. s. 106.

⁴ Ebeling, *Zur lehre von triplex usus legis, Wort und Glaube I* s. 62. Denne sontring møder vi klart udfoldet i Luther, *Store Galaterbrevskommentar II* s. 18ff.

⁵ Trillhaas, *Ethik* s. 10.

Guds folk til alle tider, eller om loven blot er jødernes lov på samme måde som eksempelvis sakserne havde deres særlige lov, deres "Sachsenspiegel" og - kunne man fortsætte - på samme måde som Christian d. 5.s Danske Lov gjalt specielt for danskere (og nordmænd). Denne problematik tog Luther direkte og tematisk stilling til i skriftet *Om den kristnes forhold til Mose lov (Eine Unterrichtung, wie sich die Christen in Mose schicken sollen)* (1526). Men ikke blot der. Både som skriftfortolker, der temmelig kontinuerligt udlægger Det gamle Testamente, og i en række af sine andre skrifter kommer Luther gentagne gange ind på problemet eller afslører ved sin praksis en bestemt holdning til sagen. Forestillingen om, at Moseloven var jødernes særlige lov, og selve udtrykket "Sachsenspiegel" møder vi blandt andet i skriftet *Om den kristnes forhold til Mose lov*.⁶

Et andet vigtigt aspekt, som også er relevant i denne sammenhæng og som vi derfor vil komme relativt udførligt ind på, er Luthers syn på forholdet mellem Moseloven og den naturlige lov, *lex naturalis*, som i den teologiske tradition ofte er blevet opfattet som en slags åbenbaret lov, nemlig som en del af den naturlige åbenbaring.

Spørgsmålet om Moselovens forpligtende karakter kan ses som et specialtilfælde af en mere generel problematik, nemlig spørgsmålet om Det gamle Testaments gyldighed for kristne. Det kommer Luther blandt andet ind på i *Om lydighed mod statsmagten (Von weltlicher Oberkeit)* fra 1523. Her anfører Luther en række eksempler fra Det gamle Testamente på, at centrale personer inden for Guds folk har udøvet magt, har "brugt sværdet", som Luther udtrykker det. Luther spørger så, om disse eksempler overhovedet er gyldige overfor kristne. Dette løfter han dernæst op på et mere principielt plan og stiller spørgsmålet, om det, som Det gamle Testamente beretter om, i det hele taget er ophævet for nutidens kristne. Det er det ikke, svarer Luther. Det har gyldighed i den forstand, at det står os frit at gøre det og frit at undlade at gøre det. Det står os frit at rette os efter alt det, som Det gamle Testamente lærer, og frit at lade være. *Men hvis min næste har brug for det, altså hvis kærligheden kræver det, så bliver alt det, som principielt er frit, lige pludselig til pligt.* Og derfor - det fremgår tydeligt af sammenhængen - har de gammeltestamentlige eksempler med sværdet også forpligtende karakter. Næsten, især den svage næste, har nemlig i høj grad brug for en øvrighed, der med sværd i hånd holder orden i samfundet.⁷ Denne konklusion kan for mig at se ses som en illustration af et grundsynspunkt ved Luthers kristendomsforståelse, nemlig dialektikken mellem frihed og bundethed, klarest udtrykt i de indledende sætninger i skriftet *Om et kristenmenneskes frihed* fra 1520: "En kristen er en fri herre over alle ting og ikke underordnet nogen. En kristen er en ufri tjener i alle ting og underordnet enhver".⁸

Vender vi tilbage til spørgsmålet om Moselovens etisk forpligtende karakter, kan man forestille sig tre muligheder:

1. Moseloven er som helhed forpligtende.
2. Dele af Moseloven er forpligtende.
3. Moseloven har som helhed ikke forpligtende status.

Min *tese* er nu, at Luther hverken kan gå ind for løsning 1 eller 3, men principielt og i praksis repræsenterer løsning 2, nemlig at *dele af Moseloven er forpligtende og at det forpligtende konkret består i den ret forståede dekalog*, de ti bud ret forstået - eller i alle tilfælde primært i dem. Skønt denne løsning 2 i denne opstilling fremstår som den moderate, som den gyldne middelvej, er den set ud fra et traditionelt bibeltro standpunkt (eller hvordan man skal udtrykke det) ikke desto mindre ganske radikal i sin holdning til Moseloven. Denne

⁶Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 29. Jf. Luther, *Wider die himmlischen Propheten* W.A. 18,81.

⁷Luther, *Om lydighed mod statsmagten* s. 171f..

⁸Luther, *Om et kristenmenneskes frihed* s. 69. Denne dialektik mellem frihed og bundethed, mellem frihed og lov udgør temaet for Reinhard Hütters artikel *The Twofold Center of Lutheran Ethics*.

teses rigtighed vil jeg i det følgende søge at eftervise.

En bemærkning vedrørende *metode*: Luther har et uhyre omfangsrigt forfatterskab, og litteraturen om dette forfatterskab er ikke mindre. I den situation har jeg valgt at koncentrere mig om relativt få, men centrale skrifter af Luther. Denne fremgangsmåde betyder, håber jeg, at selvom jeg ikke får alle mulige nuancer med, så vil jeg her kunne fremlægge hovedlinierne i Luthers opfattelse.

Forståelsen af loven i *Store katekismus*

Luthers forståelse af Moselovens gyldighed for de kristne kommer ofte til udtryk i mere eller mindre polemiske sammenhænge. I skriftet *Om den kristnes forhold til Mose lov* er det tydeligvis sværmernes lovforståelse, som udgør fronten.⁹ Senere er det blandt andet antinomerne, der udgør Luthers modpart. Luther har således både været konfronteret med tendenser til lovtrældom og til lovløshed. Lad mig derfor starte så centralt og upolemisk som muligt, nemlig med nogle træk, som springer i øjnene ved læsningen af Luthers gennemgang af de ti bud i *Store katekismus* (1529).¹⁰ Luther betragtede jo Store katekismus som en sammenfatning af hele Bibelens lære,¹¹ og Store katekismus hører sammen med skriftet *Om den trælboundne vilje* til det, som han specielt ønsker at efterlade til eftertiden.¹²

På en måde er det allerede påfaldende, at Luther placerer de ti bud, som han var meget bevidst om i Det gamle Testamente primært var givet til jøderne, som første led i både *Lille* og *Store katekismus*, som jo udgør en grundlæggende belæring om, hvad kristendom er, og for *Lille katekismus*' vedkommende rummende det, som alle kristne må vide.¹³ Det kunne tyde på, at i hvert tilfælde noget af den gammeltestamentlige lov har gyldighed for kristne. I forbindelse med gennemgangen af de ti bud i *Store katekismus* fremgår det da også tydeligt, at Luther forudsætter, at budene er udtryk for Guds tale, Guds åbenbaring. Ganske vist udlægger Luther de enkelte bud temmelig kreativt. Men gang på gang giver han udtryk for, at de ti bud er Guds tale, Guds vilje og bud i modsætning til de selvopfundne gerninger, som de katolske gejstlige smykker sig med.¹⁴ I forbindelse med udlægningen af det første bud skriver Luther således: "For at man nu skal se, at Gud ikke vil have dette slået hen i vejret, men alvorligt våger derover, har han til dette bud føjet, først en frygtelig trussel, dernæst et smukt, trøsterigt løfte, som mange skal lægge vel vægt på og indskærpe ungdommen, så den tager sig det til hjerte og husker det: "Jeg er Herren, din Gud, en nidkær Gud, som hjem søger fædrenes misgerninger på børnene til tredje og fjerde led, når man hader mig, og gør barmhjertighed i tusind led, når man elsker mig og holder mine bud"¹⁵.

Og i forbindelse med det fjerde bud skriver Luther: "For det andet må du se og lægge mærke til, hvor stort et gode og hvilken hellig gerning, der her forelægges børnene, hvilket man desværre ganske foragter og slår hen i vejret, så ingen lægger mærke til, at Gud har påbudt det, og at det er et helligt, guddommeligt ord og lære".¹⁶

Om det syvende bud fremhæver Luther: "Den, som nu vil høre, han vil vide, at det er Guds bud, og det vil ikke regnes for nogen spøg".¹⁷

Og i den afsluttende sammenfatning skriver Luther: "Så er vi nu kommet til ende med de ti bud, en sammenfatning af den guddommelige lære om, hvad vi skal gøre, for at hele vort liv

⁹Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 27.

¹⁰I skriftet *Mod antinomerne* s. 185 fremhæver Luther selv den vægt, han i katekismen har lagt på de ti bud.

¹¹Luther, *Store katekismus* s. 110.

¹²Siirala, *Gottes Gebot* s. 8.

¹³Luther, *Lille katekismus* s. 245. I den katolske tradition kom de ti bud normalt til sidst, efter fadervor og trosbekendelsen. Jf. Hjelde, *Innledning* s. 240.

¹⁴Eksempelvis *Store katekismus* s. 148 i forbindelse med det sjette bud.

¹⁵Luther, *Store katekismus* s. 118.

¹⁶Luther, *Store katekismus* s. 131. Se videre s. 132.

¹⁷Luther, *Store katekismus* s. 151.

kan behage Gud. Dette er den rette kilde, som alt må springe fra og den rette ledning, som alt må strømme igennem, når det skal være gode gerninger. Uden for de ti bud kan altså ingen gerning og intet sindelag være godt og Gud behageligt, det være for verden så stort og kostbart, det vil".¹⁸ Og allersidst skriver han: "Deraf ser man endnu en gang, hvor højt de ti bud skal hæves og prises fremfor alle stænder, bud og gerninger, som man ellers lærer og indskærper. Her kan vi trodsigt sige: Lad alle de vise og hellige træde frem for at se, om de kan frembringe en gerning som disse ti bud, som Gud kræver med sådan alvor og påbyder med sin højeste vrede og straf, men hvortil han endda sætter så herlig en forjættelse, at han vil overvælde os med alt godt og med velsignelse. Derfor skal man belære om dem fremfor alt andet, anse dem for dyrebare og værdifulde, som den højeste skat, givet af Gud".¹⁹ Af det skildrede fremgår det altså med al ønskelig tydelighed, at *Luther regner de ti bud for at være Guds åbenbarede vilje*. Derimod finder vi, så vidt jeg kan se, ingen antydning af naturlig lov i gennemgangen af dekalogen i Store katekismus.

Af Store katekismus fremgår, at de ti bud for Luther ikke blot er et spejl til erkendelse af synden (lovens anden brug) såvist de også er og forbliver det, også for den kristne (*lex semper accusans*). Nej, de er herudover en for de kristne nødvendig og livgivende undervisning om de "gode gerninger", som Gud vil have (lovens første brug), ganske vist formet ud fra de bibelske anvisningers helhed i lyset af evangeliet. Derfor har Luther også udformet sin sermon *Om de gode gerninger*, som vil beskrive det kristne liv, som en fortolkning af dekalogen. De ti bud har ikke blot deres plads "før" retfærdiggørelsen, men også "efter" den, og da netop ikke kun til "usus theologicus", men også for at lede den kristne frem til ret erkendelse af det, som han efter Guds vilje skal gøre. I den forbindelse kan også henvises til, at det i Luthers salme over de ti bud hedder:

"Die gebott all uns geben sind,
das du deyn sund O menschen kind
Erkennen sollt und lernen wol,
wie man fyr Gott leben sol.
Kyrioleys".

Her bliver det at lære den rette handling for Gud udtrykkeligt adskilt som et andet punkt i forhold til at erkende synden ud fra budene.²⁰

I *Store katekismus* skelner Luther imidlertid også flere steder mellem budenes gyldighed for jøderne og deres gyldighed for "os kristne". Det er tilfældet vedrørende det tredje bud "Du skal holde hviledagen hellig". "Derfor" - skriver Luther - "vedkommer dette bud efter bogstaven ikke os kristne. Det er en rent ydre ting som andre forordninger i det Gamle Testamente, bundet til særlige skikke, personer, tider og rum. Alt dette er nu gjort frit ved Kristus."²¹ Her møder vi forståelsen af loven som jødernes Sachsenspiegel. Det drejer sig om en sondring mellem før og nu, mellem hvad der gjaldt for Guds særlige folk dengang og hvad der gælder for Guds folk nu, dvs. på Luthers tid. Og dog rummer også dette bud efter Luthers opfattelse en blivende betydning, nemlig først og fremmest at "...man på en sådan hviledag (man hindres jo ellers deri) skal tage sig tid og lejlighed til at tage del i gudstjenesten, så man kommer sammen for at høre og udlægge Guds ord, love Gud og synge og bede".²² Tilsvarende skriver Luther i forbindelse med det niende og tiende bud: "Disse to bud er strengt taget alene

¹⁸Luther, *Store katekismus* s. 163.

¹⁹Luther, *Store katekismus* s. 167.

²⁰Althaus, *Die Theologie Martin Luthers* s. 236f. *Luthers Lieder* WA 35, 428.

²¹Luther, *Store katekismus* s. 126.

²²Luther, *Store katekismus* s. 126.

givet til jøderne. Alligevel angår de til dels os andre."²³

Vi har altså i *Store katekismus* mødt en stærk fremhævelse af, at de ti bud udgør Guds åbenbarede vilje og derfor skal efterleves fremfor alt andet. Og en påpegning af, at der ikke desto mindre i de ti bud findes elementer, som ikke angår os idag.

Andre steder i sit forfatterskab giver Luther imidlertid udtryk for en væsentlig mere kritisk og afvisende holdning til den gammeltestamentlige lov, Moseloven, end den, som trods alt er bærende i *Store katekismus*. Det gælder ikke mindst skriftet *Om den kristnes forhold til Mose lov* fra 1526 - altså nogle år før katekismerne - hvor Luther blandt andet fremsætter det radikale og generelle udsagn, at "Moseloven angår jøderne, os binder den ikke længere. For loven er kun givet til Israels folk, som tog imod den for dem selv og deres efterkommere".²⁴

Man kan forestille sig forskellige forklaringer på denne tilsyneladende modsætning i Luthers holdning til Moseloven. Én forklaring kunne være, at Luthers udsagn i *Om den kristnes forhold til Mose lov* skyldes en helt speciel situation. En anden forklaring kunne være, at der er sket en udvikling i Luthers tankegang i de mellemliggende 3- 4 år således at Luther i *Store katekismus* er blevet mere imødekommende for Moseloven. Det er, når man ser på Luthers teologiske tænkning generelt, absolut muligt, at der også hvad angår synet på Moseloven kunne ske en udvikling. Luther lærte hele tiden nyt.²⁵ Et bidrag hertil kunne være, at visitationen af de lutherske menigheder, som var sat i værk fra 1527, havde afsløret en ganske nedslående virkelighed. På den anden side bygger katekismerne på prædikener, som Luther havde holdt i årevis, også før 1526. En tredje forklaring kunne være, at Luther hele tiden har sondret mellem dekalogen og Moseloven som helhed, sådan at den ret forståede dekalog er bindende for kristne, medens Moseloven som helhed og generelt ikke er det. Endelig kunne man selvfølgelig forestille sig, at Luthers tænkning vedrørende dette spørgsmål hele tiden har rummet modstridende opfattelser. Jeg hælder som tidligere antydnet mest til forklaring nummer tre. Ikke mindst fordi Luther også senere kan komme med kritiske udsagn om Moselovens forpligtende karakter for kristne. På denne baggrund vil vi vende os til, hvad Luther i 1526 skriver i *Om den kristnes forhold til Mose lov*.

Forståelsen af loven i *Om den kristnes forhold til Mose lov*

Luther fremfører som nævnt her det radikale synspunkt, at "Moseloven angår jøderne, os binder den ikke længere. For loven er kun givet til Israels folk, som tog imod den for dem selv og deres efterkommere."²⁶ Og han fortsætter i samme afvisende tone: "Vi vil ikke længere have Moses til regent eller lovgiver, ja Gud vil heller ikke selv have det. Moses var kun midler og lovgiver for det jødiske folk. Dem gav han loven. Man skal altså stoppe munden på sværmerne. Når de siger: Således taler Moses, der står skrevet i Moseloven osv., så skal du sige: Moses angår os ikke. Hvis jeg anerkendte et af hans bud, måtte jeg anerkende hele loven. Deraf ville så følge, at jeg anerkendte Moses som mester og lovgiver. Jeg måtte lade mig omskære, tvætte mine klæder, spise og drikke og klæde mig på jødisk vis og overholde alt, hvad der er befalet jøderne i loven. Derfor vil vi hverken holde Moseloven eller anerkende den. Moses er død, hans regimente var forbi, da Kristus kom. Derfor er lovens tjeneste nu slut.

At Moses ikke binder hedningerne, kan man udlede af teksten i 2. Mosebog, hvor Gud selv siger: "Jeg er Herren din Gud, som førte dig ud af Ægypten, af trællehuset.." Af den tekst fremgår det klart, at *heller ikke de ti bud angår os* (min kursivering), for han har jo ikke ført os ud af Ægypten, men kun jøderne. Sværmerne vil skaffe os Moses og alle hans bud på halsen, men det vil vi gerne have os frabedt. Vi vil godt anse Moses for en lærer, men vor

²³Luther, *Store katekismus* s. 159.

²⁴Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 26.

²⁵Jf. Siirala, *Gottes Gebot* s. 18.

²⁶Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 26.

lovgiver er han ikke, medmindre han stemmer overens med Ny Testamente og den naturlige lov."²⁷ Og Luther peger så i det følgende på, at Paulus og Det nye Testamente ophæver sabbaten, dvs det tredje bud, og konkluderer med det opsigtsvækkende udsagn: "...ikke så meget som et punktum hos Moses angår os",²⁸ opsigtsvækkende ikke mindst fordi Luther givetvis har været bekendt med Jesu udsagn i Matth 5, som peger i en ganske anden retning: "Sandelig siger jeg jer: Før himmel og jord forgår, skal ikke det mindste bogstav eller en eneste tøddel forgå af loven, før alt er sket. Den, der bryder blot ét af de mindste bud og lærer mennesker at gøre det samme, skal kaldes den mindste i Himmeriget" (Matth 5,18-19). Og opsigtsvækkende fordi Luther tidligere, i skriftet om de gode gerninger fra 1520, jo trods alt har taget sit udgangspunkt i de ti bud.

Alligevel finder Luther (stadig i skriftet *Om den kristnes forhold til Mose lov*) tre nyttige ting hos Moses, der gør, at man bør læse ham og ikke lægge ham på hylden:

1. Man kan lære meget hos Moses, men som ikke-jøde er man ikke skyldig at adlyde ham. Han er nemlig jødernes "Sachsenspiegel".²⁹
2. Man bør læse Moses på grund af Guds forjættelser og løfter om Kristus.³⁰
3. Vi læser Moses på grund af de eksempler på tro, kærlighed og kors og de eksempler på de gudløses vantro og Guds vrede, som findes der.³¹

Dette svarer til, at Luther i mange andre sammenhænge kan tale positivt og stærkt om Det gamle Testamente.

Luther giver altså i dette skrift udtryk for, at intet i Moseloven, end ikke de ti bud, i sig selv angår os. Kun det, som stemmer overens med Ny Testamente og den naturlige lov, er forpligtende for de kristne. Man må derfor spørge, hvad i Moseloven som opfylder disse to kriterier. Og svaret er efter min bedste overbevisning: de ti bud ret forstået - eller i alle tilfælde primært de ti bud.

Vi har her for første gang i vores skildring af Luthers lovforståelse mødt begrebet "naturlig lov". Det vil vi se nærmere på.

Moseloven og den naturlige lov

Begrebet "naturlig lov", *lex naturalis*, (eller *naturretten*) udgør en af de mest markante røde tråde i den vesterlandske filosofiske og teologiske etiks historie. Vi finder det allerede i den antike græske filosofi, og det har været et gennemgående træk indenfor kristen etik at identificere den naturlige lovs indhold med de ti bud. I den græske antik opererede stoikerne udtrykkeligt med forestillingen om en naturlig lov.³² Men allerede Sokrates, Platon og Aristoteles gav udtryk for en tilsvarende tankegang derved at de fastholdt, at det gode er objektivt funderet i en kosmisk orden og ikke udtryk for en menneskelig vedtagelse.³³ Også hos den katolske kirkes to mest prominente teologer, Augustin og Thomas, spiller forestillingen om den naturlige lov en afgørende rolle.³⁴

Begrebet naturlig lov møder vi nu også hos Luther blandt andet i skriftet *Om den kristnes forhold til Mose lov*. Luther nævner her først, at hedningerne "har nogle love fælles med

²⁷Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 27.

²⁸Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 28.

²⁹Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 28 - 31.

³⁰Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 31.

³¹Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 36f. Luther kan også i andre sammenhænge fremhæve, at lovgivningen på Sinai ikke blot har betydning for jøderne, men for hele menneskeheden (Siirala, *Gottes Gebot* s. 28).

³²Jf. Andersen, *Som dig selv* s. 43.

³³Sløk, *Loven* s. 48f.

³⁴Wolf, *Zur Frage des Naturrechts* s. 183-191. Jf. Andersen, *Som dig selv* s. 72 og 74f.

jøderne, f.eks. at der findes en Gud, at man ikke må gøre nogen fortræd, at man ikke må bryde ægteskabet eller stjæle og lignende. [Læg mærke til, at disse bud alle er indeholdt i dekalogen.] Alt dette står af naturen i deres hjerter, de har ikke hørt det fra himlen, som jøderne."³⁵ Og nogle sider senere opregner han stort set alle dekalogbudene og føjer så til: "Naturen har også disse love. Naturen lærer, at man skal påkalde Gud. Det viser hedningerne. For der har aldrig været nogen hedning, som ikke har påkaldt sine afguder, selv om de ikke har kendt den sande Gud, lige så lidt som jøderne. Også de har haft mange afguder ligesom hedningerne, selvom de havde modtaget loven. Hedningerne derimod har loven skrevet i deres hjerter. Men det gør ingen forskel, som også Paulus skriver til romerne: "Hedningerne, som ikke har loven ... har den skrevet i deres hjerter".

Det hører derfor naturen til at ære Gud, ikke at stjæle, ikke at bryde ægteskabet, ikke at sige falsk vidnesbyrd, ikke at slå ihjel. Moses kom altså ikke med noget nyt. For det, som Gud gav jøderne fra himlen, har han også skrevet i alle menneskers hjerter, både jøders og hedningers. Men fordi jøderne var Guds udvalgte folk, lod han det også skrive og forkynde for dem med stemme og skrift. De bud, som Moses har givet, holder jeg altså ikke, fordi Moses har givet dem, men fordi de er indplantet i min natur og stemmer overens med den. Men de nye bud hos Moses, som ikke er indplantet i alle menneskers natur, skal hedningerne ikke holde. De angår dem heller ikke; som f.eks. budet om tiende o. lign., selv om det kan være smukke bud, som jeg ville ønske, vi også havde. Dette er nu det første, som jeg skal give agt på, når jeg læser Moses: Budene er jeg ikke forpligtet på, medmindre de stemmer overens med, hvad der er indplantet i ethvert menneskes natur og står skrevet i dets hjerte."³⁶ Senere i skriftet fremgår det, at det af Moseloven primært er de ti bud, som har gyldighed for kristne, netop fordi de stemmer overens med den naturlige lov: "Vi læser altså ikke Moses, fordi han angår os, så at vi skulle holde hans bud. Vi læser ham, fordi han stemmer overens med den naturlige lov, som hos ham er udtrykt bedre, end hedningerne nogen sinde har kunnet gøre det. De ti bud er et spejl, som vi kan holde op mod vort liv og se, hvad vi mangler."³⁷

Vi har altså her konstateret, at skønt Moseloven inklusive de ti bud ifølge Luther principielt ikke gælder for kristne - "...ikke så meget som et punktum hos Moses angår os"³⁸ - så afslører Luther, at der er visse bud - primært de ti bud - som svarer til naturloven og derfor alligevel gælder for de kristne. Dermed legitimeres den praksis, som vi blandt ander møder i katekismene, nemlig at beskrivelsen af det kristne liv, den kristne etik, sker med udgangspunkt i de ti bud, og den deri underforståede opfattelse, nemlig at den ret forståede dekalog er forpligtende for de kristne.

Man må så naturligvis overveje, om der ifølge Luther *er andet og mere af Moseloven end de ti bud, som har forpligtende karakter for kristne*. De konkrete udsagn i *Om den kristnes forhold til Mose lov* taler ikke for det. Heller ikke Luthers praksis i katekismene. Men dermed kan det ikke udelukkes, at man alligevel et og andet sted hos Luther kan finde bud fra Moseloven, som han giver udtryk for er forpligtende. Det hænger sammen med, at hans principielle indholdsbestemmelse af den naturlige lov ikke indskrænker sig til de ti bud, men både giver plads til et overordnet etisk princip som "den gyldne regel": "Alt, hvad I vil, at mennesker skal gøre mod jer, det skal I også gøre mod dem" (Matth 7,12), som Luther opfatter som identisk med næstekærlighedsbudet, og mere specifikke udsagn så som at "den, der kan forhindre skader, men ikke gør det, er selv skyldig i sådanne skader".³⁹ Der kan også

³⁵Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 26.

³⁶Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 30f. Også i *Mod antinomierne* s. 186 og i *Seks tesarækker* tese 40 s. 212 fremhæver Luther, at loven er skrevet i menneskers hjerter.

³⁷Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 36. Jf. Luther, *Wider die himmlischen Propheten*, WA 18.81. Jf. Althaus, *Die Ethik Martin Luthers* s. 37.

³⁸Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 28.

³⁹Jf. Althaus, *Die Ethik Martin Luthers* s. 36. Nissen, *Påberåbelsen af lex naturalis* s. 45 og 49, hævder, at det centrale i Luthers bestemmelse af den naturlige lovs indhold er fremhævelsen af fundamentale etiske normer,

henvises til, at den allerede nævnte tankegang fra *Om lydighed mod statsmagten*, nemlig at hvis kærligheden kræver det, så bliver alt det, som principielt er frit, lige pludselig til pligt, kunne give plads for forpligtende bud ud over dekalogen.⁴⁰

Moseloven og Det nye Testamente

Desuden nævner Luther i *Om den kristnes forhold til Mose lov* jo faktisk endnu et kriterium ud over overensstemmelsen med den naturlige lov, nemlig overensstemmelsen med Det nye Testamente: "Vi vil godt anse Moses for en lærer, men vor lovgiver er han ikke, medmindre han stemmer overens med Ny Testamente og den naturlige lov".⁴¹ Så selvom kriteriet "naturlig lov" altså taler for en indskrænkning af det etisk forpligtende i Moseloven til de ti bud, er det muligt, at kriteriet "stemmer overens med Ny Testamente" giver plads til yderligere etisk materiale fra Moseloven. På den anden side er det påfaldende, at netop de bud fra Moseloven, som Luther fremhæver som værende i overensstemmelse med den naturlige lov, nemlig de ti bud, også er bud, som vi genfinder i Det nye Testamente. Noget kunne derfor tyde på, at der ikke er tale om to kriterier - overensstemmelse med den naturlige lov og overensstemmelse med Det nye Testamente - men at disse kriterier falder sammen til eet.

At netop de ti bud harmonerer med Det nye Testamente kommer blandt andet til udtryk ved, at de ifølge Luther sammenfattes i den gyldne regel (Matth 7.12) og i kærlighedsbudet.⁴² F.eks. nævner Luther udtrykkeligt, at han vil have sammenfattet alle bud imod næsten i ordene fra Matth 7,12: "Alt, hvad I vil, at man skal gøre med jer, det skal I gøre mod dem."⁴³

Det betyder alt sammen, at en yderligere fremstilling af Luthers forståelse af Moselovens forpligtende karakter i høj grad må være centreret om dekalogen.

De ti buds etisk forpligtende karakter

De ti bud træder ifølge Luther ind i historien på et bestemt stadi i menneskets erkendelse af Guds vilje, nemlig i den situation, hvor mennesket i høj grad har glemt eller tildækket den af Gud ved skabelsen i hjertet indskrevne erkendelse af den naturlige lov. Før overgivelsen af de ti bud på lovens to tavler ligger der altså to "hændelser" af afgørende betydning:

1. Den af Gud ved skabelsen i menneskets hjerte indskrevne viden om den naturlige lov.
2. Den med syndefaldet givne fordunkling af denne viden.

De ti bud har derfor til opgave at forny erindringen om den naturlige lov⁴⁴ og er dermed indholdsmæssigt universelle på samme måde, som den naturlige lov er det: "Neque tamen Moses autor fuit decalogi. Sed a condito mundo decalogus fuit inscriptus omnium hominum mentibus...".⁴⁵ "Es ist also ein einziges Gesetz, das durch alle Zeiten geht, allen Menschen bekannt, in allen Herzen geschrieben und lässt keinen über, der sich entschuldigen konnte, vom Anfang bis zum Ende." "Der Geist diktiert es in die Herzen aller ohne Unterlass".⁴⁶

Moselovens dekalogbud udgør således ikke en ny lov, men har udelukkende genkaldt erindringen om den ene naturlige lov og udtrykt den uforligneligt: "die naturlichen gesetze

nemlig dekalogen, næstekærlighedsbudet og den gyldne regel (WA 18,80).

⁴⁰Luther, *Om lydighed mod statsmagten* s. 171f..

⁴¹Luther, *Om den kristnes forhold til Mose lov* s. 27.

⁴²Jf. Althaus, *Die Ethik Martin Luthers* s. 36f.

⁴³Luther, *Store katekismus* s. 158.

⁴⁴Wolf, *Zur Frage des Naturrechts* s. 195. Jf. Althaus, *Die Ethik Martin Luthers* s. 34f.

⁴⁵Luther, *Die zweite Disputation gegen die Antinomer* s. 454.

⁴⁶Oversættelse af Luther, *In epistolam Pauli ad Galatas*, W.A. 2. 580: "Igitur una est lex, quae transit per omnia secula, omnibus nota hominibus, scripta in omnium cordibus, nec excusabilem relinquit ullum ab initio usque in finem.....quam spiritus dictat in cordibus omnium sine intermissione."

nyrgent so feyn, und ordenlich sind verfasst als ynn Mose".⁴⁷ Lovens anden tavle, som interessen primært samler sig om, når det gælder dekalogens etisk forpligtende karakter, har dermed universel gyldighed, dvs. den omfatter i lige grad kristne og ikke-kristne. Den er "gemeynem göttlichem und natürlichem recht, das auch Heyden, Türchen und Juden hallten müssen, soll anders fride und ordnung ynn der wellt bleyben".⁴⁸

Samtidig lægger Luther ikke skjul på, at dekalogen i dens skikkelse som nedskrevet på stentavler er overgivet til et bestemt folk, nemlig Israel. Den rummer også særlige anvisninger til Israel, som kun angår dette folk og ikke gælder for de andre. I den forstand er dekalogen jødernes "Sachsenspiegel".⁴⁹ Og Luther kan endog hævde, at budene, som var Guds bud til Israel, ikke længere kan betragtes som Guds bud, hvis de løsnes fra denne sammenhæng og anvendes på andre folk. Dekalogen var "sapientia populi Israel".⁵⁰ Det er imidlertid også blevet hævdet, at hverken dekalogbudene eller andre udtryk for den naturlige lov ifølge Luther i sig selv kan identificeres med Guds bud til jøderne.⁵¹

På trods af disse forskellige synspunkter rammer man efter min opfattelse Luthers hovedsynspunkt, når man hævder, at de ti bud er partikulære i deres skriftlighed, men universelle med hensyn til deres væsentligste indholds gyldighed for alle mennesker.⁵²

Om lovens tredie brug

Hvis Luther nu udtrykkeligt opererede med en lovens tredie brug, en *tertius usus legis in renatis*, kunne det være nærliggende at se det som et bidrag til et svar på spørgsmålet om, hvad der ifølge Luther i Moseloven er etisk forpligtende for kristne i dag. Men nu opererer Luther ifølge flertallet af lutherforskere ikke med begrebet "lovens tredie brug"⁵³ og formentlig forestiller han sig heller ikke, at der er etiske bud, som gælder specielt for kristne. Derimod gælder både 1. og 2. brug til stadighed også for kristne. Kristne har nemlig til stadighed brug for at få formet deres konkrete liv ved at lytte til budene (jf. katekismernerne) og har som syndere til stadighed brug for at blive afsløret af loven.

På den anden side synes Luther at mene, at de kristnes motiv til at overholde loven adskiller sig fra ikke-kristnes derved, at kristne, i og med at de allerede er retfærdiggjorte ved troen, ikke skal opnå noget for sig selv gennem lovopfyldelsen, men kan handle af lutter kærlighed til næsten.⁵⁴ Hertil kommer, at den kristnes lovopfyldelse, drevet af troen, drevet af Den hellige Ånd, ikke står i modsætning til evangeliet. Lovopfyldelsen har med andre ord mistet sin loviske karakter. Desuden fremhæver Luther gentagne gange, at en "sand kristen" bør være hævet over den normale etik, som bygger på respekten for hinandens ret. En sand kristen bør afstå fra sin ret og handle på linie med bjergprædikenens formaninger om ikke at stå det onde imod, men vende den anden kind til.⁵⁵ Der findes således også aspekter ved Luthers tænkning, som kunne pege i retning af en "lovens tredie brug".

Antinomerstriden

Mod slutningen af Luthers virke, fra 1537 og nogle år frem, kom lovforståelsen endnu engang i centrum, nemlig i forbindelse med striden imod de såkaldte antinomer personificeret i Luthers tidligere nære ven og medarbejder Johan Agricola, som allerede langt tidligere havde

⁴⁷Luther, *Wider die himmlischen Propheten, von den Bildern und Sakrament*, W.A. 18.81.

⁴⁸Luther, *Ermahnung zum Frieden*, W.A. 18.307 jf. Welzel, *Naturrecht und materiale Gerechtigkeit* s. 102.

⁴⁹Jf. Althaus, *Die Ethik Martin Luthers* s. 35.

⁵⁰Siirala, *Gottes gebot* s. 37.

⁵¹Siirala, *Gottes Gebot* s. 38ff.

⁵²Jf. Althaus, *Die Ethik Martin Luthers* s. 35.

⁵³De steder, hvor han faktisk gør det, mener han noget andet med udtrykket end det, som senere er blevet gængs opfattelse. Jf. Ebeling, *Zur Lehre von triplex usus legis*.

⁵⁴Jf. Althaus, *Die Theologie Martin Luthers* s. 121f.

⁵⁵Luther, *Om lydighed mod statsmagten* s. 175. Jf. Holte, *Kristendomen och moralfrågorna* s. 127.

reageret på, hvad han opfattede som Melanchthons overdrevne vægtlægning på loven. Hvor Luthers front tidligere havde været sværmerens lovished var den nu en speciel form for lovløshed, som gav sig udslag i forståelsen af både lovens første og anden brug. Agricolas hovedsynspunkt var, at det var evangeliet, der alene kunne skabe ikke blot tro, men også syndserkendelse. Derfor var det alene evangeliet, der skulle prædikes i kirken, loven hørte hjemme i samfundet, "på rådhuset", ikke i kirken.⁵⁶ Denne debat drejer sig altså ikke så meget om, hvorvidt loven, Moseloven, de ti bud, har gyldighed eller ej, som om, hvor og hvordan de har gyldighed. Man kan sige, at det drejede sig om en strid om lovens brug. Og her hævdede antinomerne altså, at loven efter dens anden brug ikke har nogen funktion i forkyndelsen og at den efter dens første brug alene har hjemme "på rådhuset".⁵⁷ Men Luther opfatter også striden som en strid om, hvorvidt loven faktisk skal have gyldighed for de kristnes gudstro og livsførelse. Og her vil Luther ikke "smide loven og de ti bud bort", som han udtrykker det.⁵⁸ Også her fremgår det altså klart, at Luther mener, at loven og de ti bud har gyldighed for de kristne.

De nye dekaloger

Jeg har flere gange anvendt udtrykket "den ret forståede dekalog". Hermed sigter jeg både til, at billedforbudet og sabbatsbudet efter sin ordlyd er ophævet ifølge Luther,⁵⁹ og at Luther tydeligvis forbeholder sig ret til at tolke de øvrige dekalogbud - ikke mindst niende og tiende bud - i lyset af sin tids forhold, men også i lyset af Bjergprædikenen og kærlighedsbudet. F. eks udvides faderbegrebet i det fjerde bud til også at gælde tjenestefolkenes husfader, landsfaderen og de åndelige fædre. Og generelt tolker Luther budene på den anden tavle sådan, at de både omfatter hjerte, ord og handling og i visse tilfælde også har de passive handlinger, undladelsessynderne i synsfeltet - tydeligst i forbindelse med det femte bud. Og kreativiteten stopper ikke med dette. Luther taler endog om, at de kristne kan opstille nye dekaloger. Dermed begrænses de ti buds autoritet.

Sammenhængen i *Teser til fem disputationer over Rom. 3,28* fra 1538 (1535), hvor talen om de nye dekaloger forekommer, lyder således:

“52. For er vi i Kristus, kan vi let lave love og dømme ret om alt.

53. Ja, vi kan lave nye dekaloger (: ti bud), ligesom Paulus gør i alle breve, og Peter, og især Kristus i evangelierne.

54. Og disse dekaloger er klarere end Moses' dekalog, ligesom Kristi åsyn er klarere end Moses' åsyn.

55. For hvis hedningerne i deres fordærvede natur havde kundskab om Gud og var sig selv en lov, Rom. 2,

56. hvor meget mere kan så ikke Paulus eller en fuldkommen kristen fyldt af Ånden opstille en dekalog og dømme rettest om alt.

57. Ligesom alle profeterne og fædrene ved Kristi Ånd talte alt, hvad vi har i Skriften.”⁶⁰

For det første hævder Luther altså, at Kristus og apostlene har opstillet nye dekaloger. Det betyder formentlig, at de efter Luthers opfattelse har overgået, kompletteret, uddybet og opfyldt Moseloven gennem de nye erkendelser, som Kristus og, drevet af hans Ånd, hans apostle har bragt. På den baggrund mener Luther så, at også de kristne kan oprette nye love, nye dekaloger. Tankegangen må være, at i fællesskab med Kristus, fyldt af hans Ånd kan også

⁵⁶Indledning til Luther, *Mod antinomerne* s. 180f. Jf. Luther, *Seks teserækker* s. 202.

⁵⁷Eksempelvis tese 9 og 13 i Luther, *Seks teserækker* s. 199f. Jf. tese 14 s. 213.

⁵⁸Luther, *Mod antinomerne* s. 184.

⁵⁹Jf. Wingren, *Reformationens och lutherdomens ethos* s. 118.

⁶⁰Luther, *Teser til fem disputationer* s. 153f.

den kristne opstille normer. Han kan ikke simpelthen aflæse den nødvendige erkendelse af Moseloven, heller ikke af de nytestamentlige anvisninger, end ikke af Jesu ord. De slår ikke til overfor den konkrete, altid nye situation.⁶¹

Men Luther er også opmærksom på, at kristne let kan gå forkert og i stedet for at lade sig lede af Guds Ånd indblende egne kødelige synspunkter. Derfor formaner han til, at man alligevel holder sig til de bibelske anvisninger:

"58. Dog, da vi imidlertid er ustadige i Ånden, og kødet ligger i strid med Ånden, er det nødvendigt, også på grund af de flygtige ånder (vagos spiritus), at holde fast ved sikre bud og skrifter af apostlene, at kirken ikke skal sønderrives.

59. For vi er ikke alle apostle, der blev udsendt med et sikkert løfte fra Gud om, at de skulle være vore ufejlbarlige lærere.

60. Derfor kunne de ikke fejle, men vi, som er uden et sådant løfte, kan tage fejl og falde i troen."⁶²

Dette viser, at Luther på den ene side tilskriver de kristne evnen til ledt af Ånden at opstille love, nye dekaloger, altså til ny selvstændig erkendelse af Guds vilje - og dette udgør uden tvivl en forskel til alle andre mennesker, altså et argument for en kristelig etik. På den anden side bør de kristne, fordi vi ikke alle har lige meget Helligånd og fordi vi befinder os i striden mellem kød og Ånd, og på grund af sværmerne, sådan at kirken ikke bliver revet i stykker, holde os til budene og til apostlenes anvisninger.⁶³ Og således har Luther - som Paul Althaus påpeger - selv forholdt sig. Hans anvisninger for et kristeligt liv knytter sig formelt til dekalogen både i hans sermon *Von den guten Werken* og i katekismen. Han udlægger den historiske dekalogs bud. Men i en vis forstand går han langt ud over dekalogen. Han tyder den frit ud fra den kristne kærligheds væsen. Han gentager heller ikke simpelthen de nytestamentlige sætninger, men anvender dem påny for sin tid ud fra evangeliets helhed. Dekalogen og de nytestamentlige anvisninger må hele tiden udlægges som "nye dekaloger". Og samtidig viser Luthers praksis, at vi har behov for dekalogen, for de nytestamentlige anvisninger, de apostolske imperativer som målestok og korrektiv for vor egen hele tiden nye erkendelse af Guds vilje.⁶⁴

Sammenfatning og vurdering

Som det er fremgået finder jeg det lidt overraskende og noget provokerende, at Luther i den grad forholder sig frit til det gammeltestamentlige lovstof. Det er tilsyneladende ikke et afgørende argument, at et bud står i Det gamle Testamente. Vi kan ifølge Luther også forholde os ganske frit til de eksempler, som vi møder i Det gamle Testamente. Kun hvor kærligheden til næsten kræver det, bliver det, som er frit, en pligt. Hvad Moseloven - inklusive de ti bud - angår, gælder den generelt og principielt kun for jøderne, ikke for os. Kun hvor et lovbud stemmer overens med den naturlige lov og Det nye Testamente gælder det for os. Det betyder konkret, at de ti bud stort set og ret forstået er forpligtende for os.⁶⁵ Men det betyder ikke, at Guds vilje, Guds bud, er udtømmende beskrevet ved de ti bud. Det kan nemlig for det første ikke helt udelukkes, at den naturlige lov også rummer andre af Moselovens bud. Hertil kommer, at Luther, som vi har set, både tolker de ti bud temmelig kreativt og er åben for, at

⁶¹ Althaus, *Die Ethik Martin Luthers* s. 38.

⁶² Luther, *Teser til fem disputationer* s. 154.

⁶³ Jf. Althaus, *Gebot und Gesetz* s. 36f.

⁶⁴ Jf. Althaus, *Die Ethik Martin Luthers* s. 38f. Althaus, *Gebot und Gesetz* s. 37.

⁶⁵ Luther giver forskellige begrundelser for, hvorfor de ti bud har gyldighed. I *Store katekismus* fordi de er udtryk for Guds tale. I *Om den kristnes forhold til Mose lov* fordi de ti bud er udtryk for den naturlige lov og fordi de stemmer overens med Det nye Testamente.

kristne kan opstille nye dekaloger, som i nye situationer er bedre end Moses' ti bud. Luther kan givetvis ikke beskyldes for at være antinomist, men han kan på baggrund af det fremlagte materiale i endnu mindre grad hævdes at være lovisk eller lovtræl.

Der vil altid være en fare for, at budene bliver en slags almengyldige principper, og at etik bliver et system af normer, som anvendes enten biblicistisk eller som sætninger i en naturlov og som derved anvendes "objektiverende" uden at hjertet er med i det. Dette modvirker Luther i en vis udstrækning gennem sin af Bjergprædikenen farvede tolkning af de ti bud og ved at åbne muligheden for at opstille nye dekaloger. Afgørende er imidlertid, at Luther lægger vægten på det første bud og på alle dekalogbudenes sammenhæng med dette bud. Dermed lægger Luther hovedvægten på, at dekalogen skal formidle fællesskab og en levende relation mellem giveren og modtageren, mellem Gud og menneske. Guds bud er en personlig tiltale, som ikke skal erstatte budenes giver, men som tværtimod skal binde mennesket til Gud.⁶⁶ Tilspidset sagt kan man derfor sige, at det i Moseloven, som ifølge Luther er bindende, er det første bud, som omfatter alle de andre bud.⁶⁷

Litteratur

- Althaus, Paul: Gebot und Gesetz. Zum Thema "Gesetz und Evangelium" (BFChTh 46,2). Gütersloh 1952.
- Althaus, Paul: Die Theologie Martin Luthers. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn. Gütersloh 1962.
- Althaus, Paul: Die Ethik Martin Luthers. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn. Gütersloh 1965
- Andersen, Svend: Som dig selv. En indføring i etik. Anden udgave. Aarhus Universitetsforlag 1998.
- Ebeling, Gerhard: Wort und Glaube I. Tübingen 1960.
- Ebeling, Gerhard: Luther. En innføring i hans tenkning. Land og Kirke/Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1978.
- Grane, Leif: Martin Luther. Den store Katekismus. Det danske Bibelselskab 1976.
- Hjelde, Sigurd: Innledning, i: Martin Luther. Verker i Utvalg bd. V. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1982.
- Holte, Ragnar: Kristendomen och Moralfrågorna, i: (Holte, Hof, Hemberg, Jeffner) Etiska Problem, Verbum - Håkan Ohlssons, Lund 1977.
- Hütter, Reinhard: The Twofold Center of Lutheran Ethics, i: (Karen L. Bloomquist and John R. Stumme ed.) The Promise of Lutheran Ethics, Fortress Press Minneapolis 1998.
- Luther, Martin: Fortalen til Romerbrevet, i: Martin Luther. Skrifter i udvalg. Credo Forlag, København 1981.
- Luther, Martin: Om de gode gerninger, i: Luthers Skrifter i Udvalg Bind I. De reformatoriske Hovedskrifter. Gads Forlag. København 1962.
- Luther, Martin: Om et kristenmenneskes frihed, i: Martin Luther. Skrifter i udvalg. Credo Forlag, København 1981..
- Luther, Martin: Store katekismus, i: Luthers Skrifter i Udvalg Bind 2. Skrifterne om Kirke og Gudstjeneste. Gads Forlag. København 1963.
- Luther, Martin: Lille katekismus, i: Luthers Skrifter i Udvalg Bind 2. Skrifterne om Kirke og Gudstjeneste. Gads Forlag. København 1963.
- Luther, Martin: Om lydighed mod statsmagten, i: Luthers Skrifter i Udvalg Bind IV. Evangelium og Samfundsliv. Gads Forlag, København 1964.
- Luther, Martin: Store Galaterbrevskommentar II, i: Martin Luther. Skrifter i udvalg. Credo

⁶⁶Jf. Siirala, *Gottes Gebot* s. 44 og 47.

⁶⁷Luther, *Store katekismus* s. 120.

- Forlag. København 1984.
- Luther, Martin: Om den kristnes forhold til Mose lov, i: Martin Luther. Skrifter i udvalg. Troen og livet. Prædikener, sermoner og tesserækker af Luther. Credo Forlag. København 1992.
- Luther, Martin: Mod antinomerne, i: Martin Luther. Skrifter i udvalg. Troen og livet. Prædikener, sermoner og tesserækker af Luther. Credo Forlag. København 1992.
- Luther, Martin: Teser til fem disputationer over Rom. 3,28, i: Martin Luther. Skrifter i udvalg. Troen og livet. Prædikener, sermoner og tesserækker af Luther. Credo Forlag. København 1992.
- Luther, Martin: Seks tesserækker til disputation mod antinomerne, 1537-40, i: Martin Luther. Skrifter i udvalg. Troen og livet. Prædikener, sermoner og tesserækker af Luther. Credo Forlag. København 1992.
- Luther, Martin: Die zweite Disputation gegen die Antinomer. WA 39 I s. 419ff.
- Luther, Martin: In epistolam Pauli ad Galatas M. Lutheri commentarius. 1519. W.A. 2, 436ff.
- Luther, Martin: Wider die himmlischen Propheten, von den Bildern und Sakrament, 1525. W.A. 18,37ff.
- Luther, Martin: Ermahnung zum Frieden auf die zwölf Artikel der Bauerschaft in Schwaben. W.A. 18, 279ff.
- Luther, Martin: Luthers Lieder. WA 35, 426-428.
- Nissen, Ulrik Birk: Påberåbelsen af lex naturalis i diskussionen om statsmagts legitimitet i det 16. århundredes lutherske, reformerte og anglikanske teologi, og denne diskussions betydning for opkomsten af den moderne ide om samfunds-kontrakten. Prisopgave, Århus Universitet 1996/97.
- Siirala, Aarne: Gottes Gebot bei Martin Luther, Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft 11. Helsinki 1956.
- Sløk, Johannes: Loven, i: (H.C. Wind red.) Religionen i krise I. Ethiske og religionsfilosofiske problemer. Berlingske Forlag. København 1980.
- Stuhlmacher, Peter: Das Gesetz als Thema biblischer Theologie, i: Versöhnung, Gesetz und Gerechtigkeit. Aufsätze zur biblischen Theologie. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen 1981.
- Stuhlmacher, Peter: Biblische Theologie des Neuen Testaments Band 1. Grundlegung. Von Jesus zu Paulus. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen 1997.
- Trillhaas, Wolfgang: Ethik. Dritte, neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Walter de Gruyter & Co. Berlin 1970.
- Welzel, Hans: Naturrecht und materiale Gerechtigkeit, Vandenhoeck & Ruprecht. 4. Auflage. Göttingen 1980.
- Wingren, Gustaf: Reformationens och lutherdomens ethos, i: (Gustaf Wingren red.) Etik och kristen tro, CWK Glerup, Lund. Gyldendal, København. Universitetsforlaget, Oslo 1971.
- Wolf, Ernst: Zur Frage des Naturrechts bei Thomas von Aquin und bei Luther, i: Peregrinatio. Studien zur reformatorischen Theologie und zum Kirchenproblem. Zweite Auflage. Chr. Kaiser Verlag München 1962.